

КОНСЕРВАТИВНИЙ ДИСКУРС ТВОРЧОСТІ П.КУЛІША

Н.МАРЧЕНКО

Київський національний лінгвістичний університет

Анотація

У статті висвітлюється консервативний аспект творчої спадщини П.Куліша, показано, що історична свідомість діяча зазнала еволюції, зумовленої певними об'єктивними і суб'єктивними обставинами. Автор робить спробу пояснити причини трансформації його ідеології, проаналізувати консервативну сутність історичної концепції.

Ключові слова: консерватизм, абсолютизм, козаки, Гетьманщина, культуртрегерство, Петро I, Катерина II.

Аннотация

В статье освещается консервативный аспект творческого наследия П.Кулиша, показано, что историческое сознание деятеля подверглось эволюции, обусловленной определенными объективными и субъективными обстоятельствами. Автор пытается объяснить трансформации его идеологии, консервативную сущность исторической концепции.

Ключевые слова: консерватизм, абсолютизм, казаки, Гетманщина, культуртрегерство, Петр I, Екатерина II.

Summary

The article is devoted to one of the most difficult problems in studying the creative heritage of P.Kulich – the conservative aspects of his historical views. The author attempts to explain the reasons for ambiguity kulishevoyi ideology, analyze its historical conservative concepts.

Key words: Conservatism, absolutism, Cossacks, Hetmanat, kulturtregerstvo, Peter I, Catherine II.

Пантелеймон Куліш – непересічна, талановита проте багато в чому суперечлива постать українського культурного процесу XIX ст. Обдарований письменник, критик, публіцист та науковець, він тривалий час залишався незрозумілим для сучасників, зазнавав гострої критики. Микола Зеров влучно зазначав: «Непримиренність його громадсько-культурної позиції раз у раз зачіпала українське громадянство... Кулішеві треба віддати заслужене: з нього був великий майстер драгувати українську громадську думку».

Суперечливі політичні орієнтації – це наскрізна лінія історіософських поглядів П.Куліша, які можливо зрозуміти лише з прив'язкою до певних суспільно-політичних та культурних подій XIX ст.

Можна погодитись із П.Гончаруком у визначенні трьох основних періодів у процесі еволюції історичних поглядів П.Куліша в бік консерватизму¹.

Перший період – це 1830–1850-ті рр. У цей час П.Куліш перебував під впливом романтичного світогляду та християнської моралі, для яких було характерним надмірне захоплення козацьким минулим, національний патріотизм, бажання змінити соціальне та політичне становище України на краще. Апогеєм цього періоду стала діяльність П.Куліша як члена Кирило-Мефодіївського братства, який разом з М.Костомаровим, Т.Шевченком стали його провідною силою. «Братчики» були об'єднані спільними ідеями: створення федерації слов'янських республік, скасування кріпосного права, рівність всіх слов'янських народів у правах на розвиток національної мови, культури та освіти. Проте засоби досягнення мети різнились. Якщо Т.Шевченко закликав до революційних методів боротьби, то П.Куліш був прихильником ліберально-поміркованого реформізму. Варто пам'ятати, що він ніколи не був революціонером, проте завжди залишався «культурником».

Уже в цей період сформувалася консервативна програма творчості П.Куліша, яка висувала як найбільш ціннісний фактор української історії її цивілізаційно-культурницький аспект. Саме тому вже в «Чорній Раді» ми бачимо протиставлення «козака – кармазинника» – носія культури і цивілізованості, низам козацтва, яке втілювало в собі анархію і руїнництво.

Сюжет роману відтворив складну соціально-політичну ситуацію періоду громадянської війни, що розгорілася в Україні після смерті Богдана Хмельницького. Однією з найголовніших причин національної трагедії П.Куліш вважав низьку політичну культуру звичайного люду, політичні амбіції козацької старшини, руйнівну міжособну боротьбу.

Однак у пізніші періоди цей «здоровий» національний консерватизм П.Куліша, який виставляв на перший план культурництво, переріс у заперечення козацтва взагалі і возвеличення «культурності» шляхетсько-магнатської Польщі та абсолютистської Росії.

Другий період охоплює 1860-ті – першу половину 1870-х рр., коли у П.Куліша почали мінятися погляди на певні історичні події. Він постійно звертався до національно свідомої інтелігенції з закликами переглянути історичне минуле, відмовитися від існуючих стереотипів у поглядах на козацькі і селянські повстання як на фактор відновлення української державності. Переконавав суспільство, що свобода некультурної людини, сваволя темної озброєної маси – найстрашніше зло. Боротися за свої права П.Куліш закликав мирними, ненасильницькими методами².

Третій період – це середина 1870-х – 1890-ті рр., коли у П.Куліша остаточно сформувалися погляди на козацьчину як деструктивну силу, нове бачення розв'язання проблем української культури в минулому та теперішньому. В цей останній період консерватизм П.Куліша втрачає свій креативний характер. Упереджений погляд на козацтво завадив йому помітити провідну його роль у національно-культурному процесі.

Важливим етапом у радикальній зміні історичних поглядів П.Куліша дослідники вважають польські впливи, зокрема його дружбу з польським письменником М.Грабовським і варшавський період життя та діяльності П.Куліша (1864–1867)³.

Деякі дослідники намагаються пояснити зазначені метаморфози егоцентричною вдачею П.Куліша та його схильністю до масштабних й екстремальних творчих експериментів, і водночас неспроможність віднайти їхній оптимальний синтез⁴. «Безмежна самовпевненість та безмірне самолюбство напрямляло його до широких просторів світу», – зауважує Г.Житецький, характеризуючи психологічний підтекст творчості П.Куліша⁵.

Така особиста вдача П.Куліша, на думку М.Зерова, зумовлювала різні, часом драматичні повороти його життєвого шляху і творчості: «Двадцятиліття, повне боротьби і прикростей громадських, родинних, службових, літературних, повне праці та найрадикальніших зламів в особистій долі письменника, – пише відомий критик. – Від журнальної роботи він кидається в «політику», від польської своєї служби подається до хутірського життя. Бажання придбати від родичів дружини – Білозерських – їхню родову Мотронівку гонить його знов на службу до столиці, а потреба грошей оживляє давній намір уgruntувати свій погляд на козацьчину, познайомити земляків з історичною реальністю замість «нас возвышающего обмана» «істориків-козакоманів»⁶.

Від кінця 1860-х рр. і до середини 1870-х рр. історичні погляди П.Куліша суттєво змінюються й остаточно еволюціонують у бік консерватизму, який одначе поєднується з глорифікацією «освіченого абсолютизму» Росії, не лише під впливом його оточення, а й в результаті неадекватного узагальнення документальних джерел. Працюючи в архівах і ретельно вивчаючи праці польських, українських і єврейських літописців, мемуаристів та істориків, П.Куліш доходить висновку, що не можливо об'єктивно вивчати історію однобічно. Щоби «повніше і глибше пізнавати правду», потрібно також враховувати іноземні джерела.

Але його висновки виявилися зрештою вкрай суб'єктивістськими. Як результат, П.Куліш відштовхнувся від протилежного і повністю переглянув свої погляди на історію України та українське козацтво.

Переломною історичною працею, яка показала суспільству «нового» П.Куліша, стала тритомна студія «История воссоединения Руси», яка виходила в Санкт-Петербурзі та Москві протягом 1874–1877 рр.⁷ Ідеї та положення цього дослідження активно перегукуються з іншим історичним твором автора «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)».

Специфічним консерватизмом, який межує із запереченням позитивного змісту національно-визвольної боротьби, просякнутий белетризований трактат «Мальована гайдамащина» (1876), стаття «Козаки по отношению к государству и обществу» (1877), публіцистична праця «Крашанка» (1882), поетичні збірки «Хуторна поезія» (1882) та «Дзвін» (1893).

У цих творах автор негативно оцінив козацькі та селянські повстання як такі, що руйнували культуру, початки української державності, засудив народних і літературних співців козаччини та гайдамаччини (зокрема Т.Шевченка, М.Костомарова), піднісши натомість культуртрегерську місію українського міщанства, української та польської шляхти, а особливо російського «освіченого» абсолютизму в особах Петра I та Катерини II.

Пізній П.Куліш вважав, що ідеальним для українського суспільства є не занархізований демократизм, який має свої витoki у козаччині, республіканізм та суспільна рівновага, а культурництво і «тверда законодавча і виконавча влада, себто абсолютизм із його крутим деспотизмом, яке над українсько-польсько-російською історією, найкраще забезпечувало «наш культурний хід»⁸.

У рукопису до другого видання «Истории воссоединения Руси» П.Куліш подав спеціальну главу «Общий взгляд на воссоединение Руси», де він коротко виклав основні положення свого історіописання. Вони зводилися до такого: Росія стала незалежною та величною, «ноюю для Європи та Азії державою», тому що ґрунтувалася на принципах єдиновладдя, якого марно прагнули київські, литовські, польські князі та королі. Саме єдиновладдя, або абсолютизм, довели свій життєвий тріумф над республіканськими, так званими народоправними русько-литовсько-польськими системами.

Саме тому Русь Південна з'єдналася з Руссю Північною, яка забезпечила цивілізаційний розвиток обох складових: «Ось головна думка історії загальноруського життя. Вона слугує керівною ниткою в лабіринті протилежних єдиновладдю устремлінь, на які, по-моєму, варто дивитися як на вираз відцентрової сили в творенні Великого Руського Світу під всепереможною дією доцентрової сили», – зазначає П.Куліш⁹.

Підносячи роль та діяльність російських монархів у культурних та державотворчих процесах, автор негативно оцінював козацтво і не бачив його культурницької та державницької діяльності. Запорозька вольниця, особливо часів Гетьманщини, за П.Кулішем, – це стихійна деструктивна сила, яка становила більшу загрозу для культурного розвитку українського народу, його давніх, хліборобських традицій, ніж деспотизм освічених монархів.

Козацтво в Кулішовому розумінні – це антипод державності, навіть більше, – це «могутня руїницька» та «морально нікчемна» сила стосовно будь-якого суспільства та влади. «Козак відкидав усі встановлення верховної влади, не міг дорожити нею як чимось священним, – пише він. – Для козаків не була священна навіть і та влада, котру самі вони ставили над собою, як заперечення будь-якої іншої: хоча вони були здатні скоритися найгрубішому деспотизму обраного ним ватажка, але за невдалий похід ватажок відповідав у них власною головою».

Автор стверджував, що козаки усім змістом своєї діяльності відчувувались від цивілізованого суспільства, породжуючи найпростіші, найпримітивніші, розбійницько-грабіжницькі інстинкти, серед яких майже не залишалося місця для релігії¹⁰.

П.Куліш жорстко розкритикував не лише суспільно-державницькі позиції козацтва, його найгостріші зауваження спрямовані також проти морального стану козацтва: «Козак уподібнювався птахи, який клав яйця в чужі гнізда або заривав їх у пісок. Його моральність визначалась вже одним його побутом. При його бездомності та байдужості до родини, думка світу для нього не існувала... – відзначав Куліш. – Відкидаючи родинне начало, козак відкидав й начало суспільне... Козак жив за рахунок здобичі та для здобичі. Здобич і слава в його мові були нерозлучні та оспівані в козацьких піснях як однаково моральні»¹¹.

Для П.Куліша держава, яка дозволила на своїй території виникнути «кублу крайньої вольниці», приречена на криваву боротьбу з нею і врешті-решт на загибель¹². У цьому є приховане вихваляння російському абсолютизму в особі цариці Катерини II, яка зруйнувала Гетьманщину і Запорозьку Січ.

У непривабливих і жорстких характеристиках П.Куліша на адресу козацтва чітко простежується крайній суб'єктивізм і упередженість. Для автора воно – це лише знаряддя, «матеріальна сила», за допомогою якої й відбулося об'єднання Південної та Північної Русі. По іншому не могло і бути, оскільки козацтво по своїй суті було «республікоподібне», а отже «зовнішньо дезорганізоване», «напівполітичне тіло», яке неусвідомлено переходило на службу «руського возз'єднання»¹³.

Тотальна критика П.Кулішем козацтва не була б повною без оцінки ролі Б.Хмельницького в історії, який поклав початки українській державності, тобто Гетьманщини. В своїх історичних студіях автор намагався «розвінчувати» ореол Б.Хмельницького, поставивши йому в провину розорення багатої країни, голод та злидні, заміну панського ярма козацьким над посполитим людом.

П.Куліш називав Б. Хмельницького «українським хамелеоном», який міняв свій вигляд залежно від обставин, називав його зрадником та ворогом Росії, «малоросійським підпалювачем», який був «постійно п'яний від горілки і від пролитої крові». П.Куліш ставив в провину Б.Хмельницькому, що незважаючи на всі жорстокі заходи, гетьман не зміг приборкати на підвладній йому території голоту, яку сам підняв на бунт проти панів. Події Переяславської Ради себто «возз'єднання» автор трактував як «поетичний акт», духовний вибір, який відбувся задовго до фізичного втілення в історії, а роль і місце Б.Хмельницького та козацької верхівки як «одностайність розбійників, що рятувалися від кари»¹⁴.

Попри такий суб'єктивізм в оцінці Переяславського акту, П.Куліш у своєму баченні союзу України з Московією був близьким до поглядів пізніших істориків державницького спрямування (В.Липинського, О.Оглоблина), які вбачали в Переяславському договорі 1654 р. лише ситуативний політичний хід Б.Хмельницького, тимчасовий воєнний союз.

Категоричність поглядів П.Куліша на козацтво зачепила і Т.Шевченка, якого автор історичних студій у передмові до «Истории воссоединения Руси» звинуватив у козакофільській «лжи». Отже, пізній П.Куліш повністю відмовився від тих ідей і романтичних переконань, які були йому притаманні в молоді роки. З козакофіла він перетворився на козакофоба, для якого козаки виявилися просто занархізованою юрбою, які не дбали ні про яку державу, лише про здобич і грабунки. Єдиною ж прогресивною силою в Україні, яка покінчила і з татарськими набігами, і з польським засиллям, вчорашній козакофіл називає Російську імперію.

П.Куліш, без сумніву, мав певні підстави наголошувати на окремих руйнівних аспектах козацтва як соціуму і особливо його низів, що були носіями анархічних і деструктивних тенденцій, особливо у початковий період своєї історії. П.Куліш перший помітив певні анархічні риси козащини. Він ставив у провину козакам, що в їхній свідомості були не лише елементи анархізму, антидержавності, а й – що для нього важливо – антикультурності, зневаги до здорового традиційного і аристократичного консерватизму вищих верств населення.

Водночас П.Куліш «не помічав» величезної креативної ролі козацтва в українській історії, тієї обставини, що воно утверджувало нові буржуазні відносини, оскільки його господарська діяльність базувалася на використанні вільнонайманої праці і йшла у розріз з кріпосницькою основою соціально-економічного ладу як Речі Посполитої, так і царської Росії. Як деміфологізатор козащини П.Куліш вдався до надто категоричного засудження й навіть злісного знеславлення запорозької вольниці та гайдамащини, генералізації «руїництва», що було тільки негативним боком великої історичної ролі козацтва¹⁵.

У літературі існує думка, що видаючи свою історичну студію «Историю воссоединения Руси», П.Куліш мав великі надії перекопати передусім самодержавних високопоставлених чиновників у тому, що єдиний порятунок для українського народу, який начебто руйнував століттями вибудовану поляками культуру і здобув врешті-решт історичний смисл свого буття і перспективу культурного будівництва в ідеї російського централізму, полягає в вірогідному сповідванні високої державницької святині – Єдиної Русі. Проте саме ця праця, в якій він так негативно висловився і про Шевченка, остаточно відвернула його від української громади, як Східної України, так і Галичини¹⁶.

Одним з небагатьох науковців, які у свій час сприйняли П.Куліша як адепта консерватизму, був І.Кревецький. Він пояснив, що П.Куліш «громив козацьку анархію в ім'я і в інтересі культури, не вагаючись визнати «певних заслуг супроти України навіть Польщі і Росії, коли в гру входили інтереси культури». Хоча для українського тогочасного суспільства ці ідеї були неприйнятними, провокаційними, такими, які зачіпали найсвятіші національні почуття. І все ж історик висловив сподівання, що «прийде час і на повне розуміння «ересей» Куліша»¹⁷.

Прославляння «культурництва» російських самодержавців, вміщуються і в пізніх поетичних збірках П.Куліша. Зокрема, у «Хуторній поезії» він подає «Гімн єдиному цареві», де зазначає, що без подвигів і великих праць Петра I «нам прийшлося би всім пропасти». У збірці «Дзвін» Петру I і Катерині II присвячено два вірші «Петро та Катерина» та «Двоє предків», де поет, обдумуючи «за» і «проти» російського панування в Україні, доходить висновку:

Ні деспотство Петра, ні гречка Катерини,
Ні дикі слуги їх, мов серце в козака,
Не нарobili нам такого зла й руїни,
Як принесли добра їх розум і рука.
Коли б не їх труда, не подвиги їх духа,
Кругом нас був би знов німий козацький степ,
Крутилась би знову Русь, як в окропі муха,
А з царства б ізробивсь розбійницький вертеп¹⁸.

Тобто П.Куліш вважав, що забезпечення культурного розвитку можливо лише у складі Московської держави. Автор намагався перекопати, що після періоду «Руїни», що знівечила «всю роботу європейської культури на обох берегах Дніпра», Україна знову піднялася на ноги «під захистом міцної своєї суцільності Москви». А в тому, що Україна знову втратила свою національну культуру, винні наші «мирські і духовні пани, глави поспільства, які зреклись рідної рущини своєї».

Дослідник життя та творчості П.Куліша М.Жулинський припустив, що П.Куліш сподівався, що колись на ґрунті російського самодержавства проросте майбутня державність України, яка неможлива без розбудови національної культури. Звідси його послідовна подвижницька культурно-просвітницька діяльність, постійні компроміси з самодержавством, а також пошуки легальних форм у справі розвитку українського слова, спроби об'єднати навколо ідеї культури і цивілізованості українського народу, багатих і бідних, української аристократії і темної черні¹⁹.

Ця консолідаційна тенденція об'єднання аристократичних верств суспільства і його низів була підґрунтям політичної діяльності українського організованого консерватизму новітньої доби і лягла в основу його ідеології. У своїх працях П.Куліш закликав українську громадськість

не намагатися змінювати суспільний порядок: «нехай царі царюють, а великі пани панують». Оскільки «общі причини привели їх до страшної переваги; общі причини вкажуть і розумну міру їх перевазі. Не хитаймо високих стільців; не зневажаймо і великих заслуг давніх государників». За Кулішем, розбудовувати свою націю потрібно не мечем та кулачем, як це робили, на його думку, наші предки – варяги й козаки, «а розмишляючи яко люде освічені наукою, пером та лагодою»²⁰.

Отож, «пізній» П.Куліш у своїх працях пропагував ідеї, які були близькі українському консерватизму ХХ ст. Він вважав, що саме монархізм, правда, в його інтерпретації російській, давав найбільший шанс на духовно-культурне відродження українців. Закономірно, що подібні думки йшли врозріз з народницькою ідеологією, яка була панівною протягом усього ХІХ ст.

П.Куліш одним з перших відчув слабкі місця в ідеології народників, які заперечували креативну роль панівних верств українського суспільства та надмірно захоплювалися селянськими масами, закриваючи очі на руйнівний фактор козацько-селянських повстань. Він цілком слушно зауважував, що для культурного та політичного життя кожного цивілізованого суспільства необхідна участь панівної верстви населення. Проте громадськість ще не була готова сприймати ідеї українського консерватизму, а різкий і непривабливий стиль полеміки діяча тільки сприяв його ізоляції. Саме тому, дослідник Є.Нахлік слушно цитує слова Івана Лисяка-Рудницького, який вважав П.Куліша «винятком на тлі інтелектуальної безплідності тогочасного консерватизму»²¹. У даному контексті слушно видається думка, що як прихильник монархізму, патріархальної етики хліборобів-хуторян і як такий, що намагався реабілітувати «землеробський клас», зневажений демократичною літературою та соціалістичною ідеологією, П.Куліш виявився своєрідною предтечею В.Липинського²².

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

¹ Гончарук П.С. Суспільно-політичні та історичні погляди П.О.Куліша: до 110-ї річниці його світлої пам'яті (1819–1897): Монографія. – К., 2006. – С.49–56.

² Гелів С. Консервативно-політологічна концепція державотворення. Василь Кучабський. – Львів, 1997. – С.17.

³ Кордуба М. Причинки до урядничої служби Куліша (Від губернського секретаря до надворного радника) // ЗНТШ. – Львів, 1930. – Т.100: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. – Ч.2: Праці історичні. – С.327–377.

⁴ Єфремов С. Без синтезу: До життєвої драми Куліша // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1923. – Кн.IV. – С.58–79.

⁵ Житецький І. Куліш і Костомаров (недруковане листування 1860–70 рр.) // Україна. – 1927. – Кн.1/2. – С.40.

⁶ Зеров М. Твори: В двох томах. – Т.2: Історико-літературні та літературознавчі праці. – К., 1990. – С.246–491. Режим доступу: [<http://www.utoronto.ca/elul/history/Zerov/Zerov-Vid-Kulisha.pdf>]

⁷ Кулиш П.А. Записки о Южной Руси / Сост. и изд П.Кулиша: В 2 томах. – К., 1994. – 719 с.

⁸ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т. – Т.2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – К., 2007. – С.49.

⁹ Куліш П.О. Твори: В 2-х томах / Ред. О.Дзевєрін. – Т.2. – К., 1998. – С.250.

¹⁰ Там само. – С.270.

¹¹ Там само. – С.353–354.

¹² Там само. – С.358.

¹³ Там само. – С.490.

¹⁴ Там само. – С.403.

- ¹⁵ *Нахлік С.* Вказ. праця. – С.54.
- ¹⁶ *Жулинський М.Г.* Із книги «Із забуття – в безсмертя (Сторінки призабутої спадщини)». – К., 1990. – С.43.
- ¹⁷ *Кревецький І.* Обличитель анархії // Громадський вісник. – 1922. – №89. – С.1–2.
- ¹⁸ *Куліш П.* Петро та Катерина. Режим доступу: [https://archive.org/stream/tvorykul01kuli-uoft/tvorykul01kuliuft_djvu.txt]
- ¹⁹ *Жулинський М.Г.* У праці каторжній, трагічній самоті // *Куліш П.О.* Твори: В 2-х томах. – Т.1. – К., 1989. – С.10–16.
- ²⁰ *Куліш П.* Зазивний лист до української інтелігенції. Режим доступу: [<http://ukrlife.org/main/evshan/kulish.htm>]
- ²¹ *Нахлік С.* Вказ. праця. – С.59.
- ²² Там само. – С.78.